

FUNDAMENTAL TADQIQOTLAR JURNALI

ЖУРНАЛ ФУНДАМЕНТАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ | JOURNAL OF FUNDAMENTAL STUDIES

XAYITOVA Feruza Buxarovna

Nizomiy nomidagi TDPU

t.f.f.d. dots. v.b.

YAKUBOV Maqsudjon Muxtor o'g'li

Nizomiy nomidagi TDPU universiteti

talabasi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.15386608>

TURK XOQONLIGI TANGALARI: TARIXIY VA NUMIZMATIK AHAMIYATI

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Turk xoqonligi davriga oid tangalar tarixiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan tahlil qilinadi.

Tangalar – bu nafaqat savdo vositasi, balki davlat tuzilmasi, hukmdorlar unvonlari, diniy e'tiqodlar va san'at darajasini aks ettiruvchi muhim manbadir.

Maqolada ushbu tangalarning yuzasidagi runik yozuvlar, tasvirlar va ularning geosiyosiy ahamiyati o'rganiladi. Tangalar orqali xoqonlikning Xitoy, Eron va boshqa qo'shni hududlar bilan bo'lgan aloqalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: Turk xoqonligi, tanga, numizmatika, runik yozuv, madaniy meros, iqtisodiy tarix, siyosiy tuzilma, savdo aloqalari, Orxon yozuvlari, Markaziy Osiyo, Xitoy, Eron, tarixiy tadqiqot.

МОНЕТЫ ТЮРКСКОГО КАГАНАТА: ИСТОРИЧЕСКОЕ И НУМИЗМАТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится исторический, экономический и культурный анализ монет периода Тюркского каганата.

Монеты являются не только средством торговли, но и важным источником, отражающим государственное устройство, титулы правителей, религиозные убеждения и уровень искусства.

В статье исследуются рунические надписи на этих монетах, изображения и их геополитическое значение. Через монеты освещаются связи каганата с Китаем, Ираном и другими соседними регионами.

Ключевые слова: Тюркский каганат, монета, нумизматика, руническая запись, культурное наследие, экономическая история, политическое устройство, торговые связи, орхонские надписи, Центральная Азия, Китай, Иран, историческое исследование.

COINS OF THE TURKISH KHAGANATE: HISTORICAL AND NUMISMATIC SIGNIFICANCE

ANNOTATION

This article analyzes coins dating back to the Turkish Khagan period historically, economically and culturally.

Coins are not only a means of trade, but also an important resource that reflects the structure of the state, the titles of rulers, religious beliefs and the level of art.

The article explores the runic inscriptions, images and their geopolitical significance on the surface of these coins. Through coins, the ties of the Khaganate with China, Iran and other neighboring territories are illuminated.

Keywords: Turkish Khaganate, Coin, Numismatics, Runic Script, Cultural Heritage, Economic History, Political Structure, Trade Relations, Orkhon Inscriptions, Central Asia, China, Iran, Historical Study.

Tarixiy jarayonlarda tangalar muhim rol o'ynagan. Ular nafaqat iqtisodiy almashinuv vositasi sifatida, balki siyosiy hokimiyat, madaniyat va mafkura timsoli sifatida ham xizmat qilgan. Tangalar orqali davlatlar o'z hududiy mustaqilligini namoyon etgan, o'z hukmdorlarining qudratini ifoda etgan va ko'plab tarixiy ma'lumotlarni kelajak avlodlarga yetkazib bergan. Markaziy Osiyoda qadimda mavjud bo'lgan kuchli davlatlardan biri – Turk xoqonligi ham o'ziga xos tangalar zarb etgan. Bu tangalar orqali Turk xoqonligi nafaqat ichki iqtisodiyotini mustahkamlashga, balki xalqaro savdoda o'z mavqeini ko'rsatishga harakat qilgan. Tangalarda aks ettirilgan yozuvlar, belgilar va tasvirlar orqali o'sha davrdagi siyosiy tuzum, diniy e'tiqod, san'at va yozuv madaniyati haqida muhim ma'lumotlar olish mumkin.

Ayniqsa, bu tangalar qadimgi turkiy yozuvlarni o'rganish va Turk xoqonligining tarixiy xususiyatlarini yoritishda noyob manba bo'lib xizmat qiladi. Shu bois, Turk xoqonligi tangalarini o'rganish nafaqat numizmatika sohasi uchun, balki tarix, arxeologiya va madaniyatshunoslik yo'nalishlari uchun ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Turk xoqonligi Markaziy Osiyo tarixida ilk marta “turk” nomi bilan atalmish siyosiy tashkilot sifatida tarix sahnasiga chiqqan muhim davlatlardan biridir. Bu davlat milodiy VI asrning o'rtalarida, aniqrog'i 552-yilda Bumin xoqon boshchiligida G'arbiy Suy davlati tarkibidagi asoratdan chiqib, mustaqil davlat sifatida shakllandi. Turklar dastlab Ashina urug'i boshchiligidagi kuchli harbiy ittifoq sifatida tanilgan bo'lib, ular qisqa fursat ichida o'z hududlarini G'arbda Kaspiy dengizi bo'ylariga, Sharqda esa Xitoy chegaralarigacha kengaytirishga muvaffaq bo'lishdi. Shu tariqa Turk xoqonligi Sharqiy va G'arbiy xoqonliklarga bo'lingan holda, turli siyosiy, harbiy va iqtisodiy o'zgarishlarga yuz tutdi.

Turk xoqonligi iqtisodiyoti asosan ko'chmanchi chorvachilikka tayangan. Ko'chmanchi hayot tarzi ular uchun hayotiy zarurat bo'lib, chorva – ayniqsa ot, tuya va qoramol – asosiy mulk va boylik manbasi sanalgan. Biroq bu xoqonlik nafaqat ichki iste'molga tayangan iqtisodiyotga ega bo'lgan, balki xalqaro savdo yo'llarini faol nazorat qilgan davlat sifatida ham tanilgan. Ayniqsa, Buyuk Ipak yo'li orqali o'tuvchi asosiy karvon yo'llarining Turk xoqonligi hududidan o'tishi, ularning iqtisodiy salohiyatini sezilarli darajada oshirgan. Savdo aloqalarining kengayishi Turk xoqonligini o'z valyutasini – tangalarini zarb etishga undadi [4].

Tangalar iqtisodiy faoliyatda muhim vosita bo'lishi bilan birga, siyosiy hokimiyat ramzi sifatida ham ahamiyat kasb etgan. Har bir hukmdor o'z nomi yozilgan yoki o'zga ramzlar tushirilgan tangalar orqali o'z hukmronligini mustahkamlashga intilgan. Bunday tangalar Xitoy, Eron va Vizantiya imperiyalari bilan bo'lgan iqtisodiy va diplomatik aloqalarning mavjudligidan dalolat beradi. Bundan tashqari, Turk xoqonligi tarkibida joylashgan turli etnik guruhlar va ularning iqtisodiy faoliyatlari ham umumiy iqtisodiy tizimga ta'sir ko'rsatgan.

Masalan, shaharlarda istiqomat qiluvchi mahalliy aholining dehqonchilik, hunarmandchilik va mayda savdo bilan shug'ullanishi bu davlat iqtisodiyotini faqat ko'chmanchi chorvachilikka emas, balki qisman o'troq madaniyatga ham tayanishini ko'rsatadi. Turk xoqonligiga oid tangalar, ayniqsa numizmatika sohasi mutaxassislari uchun katta ilmiy va madaniy ahamiyatga ega bo'lgan tarixiy manbalardandir. Bu tangalar orqali biz xoqonlikning siyosiy tuzilmasi, hukmdorlarining ideologiyasi, san'at darajasi, yozuv madaniyati hamda tashqi dunyo bilan aloqalari haqida muhim ma'lumotlarga ega bo'lishimiz mumkin. Tangalar dizayni, ularda aks etgan belgilar va yozuvlar orqali o'sha davr ruhini chuqur anglash imkoniyati tug'iladi. Turk xoqonligi tangalari asosan bronza va kam hollarda kumush va oltindan tayyorlangan. Ularning shakli dumaloq bo'lib, ko'pchilik tangalarda o'rtasida kichik teshik mavjud bo'lgan [2].

Bu xususiyat Xitoy tangalariga o'xshashligini ko'rsatadi va Turk xoqonligining Sharqiy Osiyo davlatlari bilan aloqalari, ayniqsa Tang sulolasi bilan madaniy va iqtisodiy ta'sirlar almashuvi natijasida yuzaga kelganini anglatadi. Ayrim hollarda tangalarning bezakli chetlari, geometrik naqshlari yoki hayvonot dunyosiga oid tasvirlar bilan boyitilgani kuzatiladi. Ayniqsa, yo'lbars, bo'ri yoki qush tasvirlari Turk mifologiyasi va tengrichilik dini bilan bog'liq g'oyaviy ramzlar bo'lib xizmat qilgan.

Tangalar yuzasida aks etgan yozuvlar ham o'ta muhim ahamiyatga ega. Dastlabki tangalarda asosan Xitoy iyerogliflari mavjud bo'lgan bo'lsa-da, keyinchalik o'ziga xos turkiy runik yozuvlar paydo bo'lgan. Bu yozuvlar Orxon-Yenisey bitiklari bilan umumiylik kasb etadi. Tangalar orqali turkiy yozuvning davlatchilik ramzi sifatida ishlatilganini kuzatish mumkin.

Runik yozuvlar odatda hukmdorning ismini, unvonini va ba'zan davlat nomini bildiruvchi iboralardan iborat bo'lgan. Masalan, "Elterish Qaghan", "Bilge Qaghan" yoki "Tengride qut bulmish" kabi iboralar tangalarda uchrab turadi. Bu esa hukmdorning ilohiy yuksaklikda ko'rilganligini anglatadi. Ba'zi tangalarda esa bir vaqtning o'zida ikkita yozuv tizimi - runik va Xitoy yozuvi - mavjud bo'lib, bu holat Turk xoqonligining ko'p madaniyatli, ko'p tilli siyosiy tuzilma bo'lganidan dalolat beradi [6].

Shuningdek, bu holat diplomatik aloqalar, savdo-sotiq tarmoqlari va tashqi ta'sirlar bilan bevosita bog'liqdir. Tangalarda keltirilgan yozuvlar nafaqat tarixiy voqealarni belgilaydi, balki ularni zarb etgan davrdagi siyosiy mafkura, hukmdorning qudratini ulug'lash va davlat ramzlarini barpo etish vositasi sifatida xizmat qilgan.

Dizayndagi bu xilma-xillik va yozuvlardagi murakkablik, Turk xoqonligining o'ziga xos siyosiy va madaniy ongini aks ettiradi. Shuningdek, bu tangalar O'rta Osiyo hududida qadimiy turkiy yozuvlar keng tarqalganini va davlat boshqaruvida rasmiy aloqa vositasi sifatida xizmat qilganini ko'rsatadi. Tangalarning dizayni va yozuvlari, bugungi tarixchilar va tilshunoslar uchun bebaho dalillardir.

Turk xoqonligiga oid tangalarning tarqalish hududi bu davlatchilikning siyosiy-iqtisodiy ta'sir doirasini o'rganishda muhim manba hisoblanadi. Tangalar, odatda, muomalaga kiritilgan yoki savdo yo'llari orqali tarqalgan joylarda topiladi. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, Turk xoqonligi tangalari faqatgina ichki bozor doirasida emas, balki undan ancha keng hududlarga tarqalganini kuzatamiz. Bu esa xoqonlikning o'z davrida xalqaro savdo-sotiq va diplomatik aloqalarning faol ishtirokchisi bo'lganidan dalolat beradi. Arxeologik qazilmalar va numizmatik topilmalar Turk xoqonligi tangalari asosan Markaziy Osiyo, Janubiy Sibir, Sharqiy Turkiston (hozirgi Shinjon), Mongoliya va Shimoliy Xitoy hududlarida keng tarqalganini ko'rsatmoqda [1].

Ayniqsa, Orxon va Yenisey daryolari bo'yidagi qadimiy shaharlar va karvon yo'llarida bunday tangalar topilgan. Bu hududlar xoqonlikning siyosiy yuragi bo'lib, bu yerda zarbxonalar bo'lishi ehtimoldan yiroq emas. Tangalar tarqalgan boshqa muhim hududlar qatoriga So'g'diyona, Xorazm, Farg'ona vodiysi, hatto Kaspiy dengizi atrofidagi ayrim nuqtalar kiradi. Tangalar topilgan joylarning kengligi Buyuk Ipak yo'li orqali amalga oshirilgan savdo harakatlarining ko'lami haqida muhim dalil beradi.

Bu yo‘llar orqali faqatgina tovarlar emas, balki pul birligi ham bir mamlakatdan boshqasiga o‘tgan. Turk xoqonligi tangalari Xitoy, Eron (Sosoniylar), Vizantiya imperiyasi kabi kuchli davlatlar tangalari bilan yonma-yon muomalada bo‘lgan [1].

Ba‘zi hollarda esa ularning dizayni va og‘irligi ham xorijiy tangalarga moslashtirilgan bo‘lgan. Bu hodisa iqtisodiy integratsiyaning kuchli bo‘lganini va savdo aloqalarining real zaruratlarini asosida amalga oshganini ko‘rsatadi.

Tangalarning Eron va Kavkaz hududlaridan ham topilishi, xususan Sosoniy tangalari bilan aralash topilmalar shaklida uchrashi, Turk xoqonligining bu hududlar bilan bevosita aloqada bo‘lganidan dalolat beradi. Bundan tashqari, hozirgi Qozog‘iston, Qirg‘iziston va O‘zbekiston hududlarida topilgan tangalar, Turk xoqonligi tasarrufidagi mintaqalarda muomalada bo‘lgan pul birliklari mavjudligini tasdiqlaydi.

Bularning barchasi Turk xoqonligining nafaqat harbiy kuch, balki iqtisodiy jihatdan ham barqaror va tashqi aloqalarga tayangan markaziy davlat bo‘lganini isbotlaydi. Tangalar bu jihatdan nafaqat iqtisodiy vosita, balki siyosiy ramz sifatida uzoq hududlarga yetib borgan. Bu esa xoqonlik ta‘sir doirasining kengligidan, ularning xalqaro darajadagi o‘rnidan dalolat beradi.

Turk xoqonligi tangalari nafaqat iqtisodiy muomalaning vositasi, balki boy tarixiy va madaniy ma‘lumot manbai sifatida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir tanga o‘z davrining siyosiy, mafkuraviy va san‘at darajasini o‘zida mujassam etgan tarixiy hujjatdir. Tangalar orqali hukmdorlarning unvonlari, davlatning rasmiy til va yozuv tizimi, diniy e‘tiqodlar hamda tashqi siyosiy aloqalar haqida muhim xulosalar chiqarish mumkin.

Tangalar yuzasidagi runik yozuvlar, ayniqsa, Turk xoqonligi tarixini o‘rganishda katta ahamiyatga ega [5]. Bu yozuvlar Orxon-Yenisey bitiklari bilan o‘zaro bog‘liqlikda bo‘lib, ularning davlat tilida yozilganligini ko‘rsatadi. Hukmdorlarning “Xoqon”, “Eltuzar”, “Qutlug‘” kabi unvonlari tangalarda ko‘p uchraydi. Bunday unvonlar Turk siyosiy tizimining murakkab va iyerarxik tuzilishga ega bo‘lganidan dalolat beradi. Tangadagi yozuvlarda uchraydigan “Tengride qut bulmish” kabi iboralar esa davlatchilik mafkurasining osmon bilan bog‘liq ilohiy manbalardan legitimlik olganini anglatadi.

Tangalar dizayni orqali o‘sha davr san‘atining estetik didi, ramziy tafakkuri ham o‘rganiladi. Ulardagi hayvonot tasvirlari, geometrik naqshlar va zarbxonadagi uslubiy yondashuvlar Turk xoqonligi davrida san‘at va hunarmandchilik rivojlanganini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, bu tangalarda mavjud bo‘lgan Xitoycha yozuvlar, tangalarning Xitoydagi muomalaga mos kelishi, Turk xoqonligi diplomatiyasining va tashqi siyosatining ham mohirona olib borilganini bildiradi. Xususan, Tang sulolasi bilan diplomatik aloqalar, o‘zaro tan olinishi va savdo munosabatlari tangalar orqali ham tasdiqlanadi. Bugungi kunda bu tangalar O‘zbekiston, Qozog‘iston, Qirg‘iziston, Xitoy, Rossiya va Mo‘g‘ulistondagi muzey va arxeologik yig‘ilmalar orqali o‘rganilmoqda. Ular orqali yosh avlod o‘z tarixini chuqurroq anglab, madaniy o‘zligiga hurmat bilan qaray oladi. Tangalar shunchaki pul emas - ular butun bir davrning iqtisodiy-siyosiy belgisidir. Ular orqali Turk xoqonligi o‘z ta‘sir doirasini kengaytirgan, o‘z tilini, yozuvini va mafkurasini targ‘ib qilgan.

Xulosa qilish mumkinki Turk xoqonligi davriga oid tangalar – bu faqatgina iqtisodiy muomalada ishlatilgan vosita emas, balki o‘z zamonasining siyosiy, madaniy va mafkuraviy jihatlarini o‘zida mujassam etgan tarixiy hujjatlardir. Ularning tahlili orqali xoqonlikning hududiy ta‘sir doirasi, xalqaro savdo aloqalari, ichki siyosiy tizimi, yozuv va til ishlatilishi, hamda san‘at darajasi haqida muhim xulosalar chiqarish mumkin. Tangalar tarqalgan hududlarning kengligi bu davlatning iqtisodiy qudrati va xalqaro mavqeiini yaqqol namoyon etadi. Shuningdek, tangalarda aks etgan runik yozuvlar, diniy iboralar va bezaklar Turk xoqonligi mafkurasining boy va o‘ziga xos bo‘lganligini ko‘rsatadi. Bugungi kunda bu tangalar milliy o‘zlikni anglash va tarixiy merosni qadrlashda muhim manba sifatida xizmat qilmoqda. Shunday ekan, ularni chuqur o‘rganish nafaqat tarixchilar, balki barcha yoshlar uchun muhim ilmiy va ma‘naviy vazifadir.

REFERENCES. IQTIBOSLAR. СНОСКИ.

1. Muxammadjonov A. – “O‘zbekiston numizmatikasi asoslari” - Fan nashriyoti, Toshkent, 2005: 65–112-betlar.
2. Xo‘jayev Sh. – “Turkiy xalqlar tarixi” - “Sharq” nashriyoti, Toshkent, 2012: 144–159-betlar.
3. Sinor D. – “The Cambridge History of Early Inner Asia” - Cambridge University Press, Cambridge, 1990: pp. 285–312.
4. Akishev K.A. – “Drevnosti stepnoy Evrazii” - Nauka, Alma-Ata, 1978: 210–243-betlar.
5. Bichurin N.Ya. – “Собрание свадеб / О народах, обитавших в Средней Азии в древние времена.” - Sankt-Peterburg, 1851: 330–350-betlar.
6. Esin E. – “Orta Asya Türk tarihi ve kültürü” - Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1985: 89–115-betlar.